

İSA MUĞANNANIN ROMAN VƏ PYESLƏRİNİN TƏHLİLİ

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna) Azərbaycan ədəbiyyatında əvəzsiz veri var. Yazıcının varadıcılığını izləyənlər, tədqiq edənlər onu əsərləri haqqında yazılarında İsa Hüseynovun böyük bir ədəbi nəslə tərbiyə etdiyini, oxucu zövqünü formalaşdırdığını xüsusi qeyd edirlər. "Cətin və mürəkkəb mərhələdə İsa Hüseynov canlı həyat nəfəsi üstündə köklənmiş maraqlı, cəlbədicə əsərləri ilə gərəkliliklərin təsviri və sadə insanların adı həyatı ilə ifadə olunan ciddi, mühüm mətləblərin böyük ədəbiyyatını yarada bilməlidir" deyərək akademik İsa Həbibbəyli yazıcının varadıcılığını incəliklə xarakterizə edir. O, yazıcının həyatın və insan mənəviyyatının dərinliklərinə qədərki axtarışlarında son dərəcə səmimi, təbii, inandırıcı, real və eyni zamanda, obrazlı görüldüyünü bildirərək "Azərbaycan altmışıncıların möhtəşəm bir proloqu" adlandırır.

Böyük ustad sənətkar İsa Muğanna "Tüfə" romanının əlyazma variantının sonunda romanın yazılma tarixini 20.02.2009 kimi qeyd etmişdi, amma 2015-ci ilə qədər çap olunmayan bu mistik romanı - Əsəri - "Tüfə"ni çapa hazırlayıb oxuculara təqdim etmək mənim qismətimə düşməsinin misilsiz sevincini yaşamışam. Bir zamanlar müsahibələrinin birində ömür-gün voldaşı Firuzə xanımın "bəlkə də, bu romanın çapını görməyə İsa Hüseynovun ömrü çatmayacaq" fikrinə yazıcının "Mənim sağlığında çap olunmalıdır", - deməsi ilk baxışda baş tutmamış arzu kimi görünə bilər, lakin söhbətlərimizin birində Firuzə xanımın "kas Allah mənə o qədər ömür verə idi ki, İsa öləndən qədər ona özüm qulluq edərdim" fikrinə "o, mümkün deyil, çünki mən əbədi yaşayacağam", - deyib gülümsəməsi onu ifadə edir ki, bəli, Muğanna ölməyib, əbədi yaşayır və bu gün də Əsərinin çapını görüb sevinir.

Bədii keyfiyyətlərinə görə diriliyini qoruyub saxlayan az sayda əsərlərdən biri yazıçı İsa Muğannanın "İdeal" romanıdır. Müəllif vurğulayır: "Əsərin yaşamağı mətnin dilinin, nitq vahidlərinin orijinallığı, semantik quruluşunun hələ köhnəlib sıradan çıxmadığı ilə bağlıdır. Roman bir növ bütün zamanların faciəsini ehtiva edən nəhəng dil hadisəsi kimi yadda qalır" [3, s. 246]. Müəllifin hansı ideyanı, məqsədi izləməsindən asılı olmayaraq, bu mətnin üslub və qrammatikası, zəngin lüğət tərkibi, orijinal təhkiyə bazası sayəsində XX yüzildə bütün dünyanı sarmış stalinizmin mahiyyətini kifayət qədər anlamaq mümkündür. Romanın nitq fondu çoxvariantlı bənzərsiz söz və ifadə qəlibləri, nəqlətmə üsulları, monoloq və dialoqlardan təşkil olunubdur. Abzasdan abzasa dəyişən poetik vüsət və fikrin ifadə sistemindəki yeni çalar, xüsusilə obrazın yenidən adlandırılması, epik faktların bir neçə versiyada təqdimi, metonimik xarakterli təsvirlər romanın özəl cəhətləri kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər qanlı sovet rejiminin hökm sürdüüyü ağır sosial-siyasi yaşayış qaydaları fonunda yayımlanan geniş, çoxqütblü informasiyanın əldə edilməsində dolğun tarixi və bədii qaynaq kimi çox əhəmiyyətlidir. O zamankı siyasi hakimiyyətin hansı səviyyədə və hansı metodlarla işləməsi və inzibati-amirlik idarə üslubunun necəliyi barədə gərəklilər sanki analitik araşdırma predmetinə çevrilir, öncə açıq, ardınca qapalı dünyanın sirr və reallıqlarını önə çəkən yazıçı sübut və dəlil kimi əsas etibarilə yaddaşa güvənir və əsaslanır. Bu bədii yaddaşın kökündə müəllifin "qapalı dünya"da haqqında danışdığı "məna ağacı" – "vərəsə" yer tutur. Həmin vərəsəni təmsil edən Əmirli kökənli nəsilin faciəli taleyi elə bil insanlara xəbərdarlıq məqsədilə qələmə alınır, həyat həqiqəti kimi inandırıcı səslənir.

İsa Muğannanın Cənnət və Cəhənnəmin funksional eyniləşdirməsi maraqlıdır. İ. Muğannaya görə, bu, hər ikisi insanın kamilləşməsinə yönəlmişdir. Cəhənnəm və ya Cənnətdə insanların yanaraq saflaşması, təkrar yerə göndərilməsi İsa Muğanna tərəfindən təsvir edilir: "İlahi, özün kömək ol mənə! Cənnətdi, cəhənnəmdə, nə möcüzədi bu?! – deyərək hayqıran, vicdan əzabında yanıb qovrulmuş Bünyad bəyə Sərvinaz: – Biləcəksən, Bəy. Səbirle, dəyanətlə dinlə Odünü – həqiqət səsinə! Biz odda yana-yana gözəlləşmişik burda. Sən də yanmalısən burda, Bəy!" İsa Muğannanın cəhənnəmdə cənnət yaradılmasına dair sətirləri də maraqlıdır: "Odün – həqiqət səsi cəhənnəmdə cənnət yaradır. Qəbahətini eşitdikcə, öz hərəkətlərini qarşıdaca gördükcə, yavaş-yavaş yüngüllük hiss edəcəksən [1, s. 179]. Nədən olur o yüngüllük? Sadəcə, qatı qanın yuyulur, canında qan dövriyyəsi normallaşır, hüceyrələri sağlamlaşdırır". Bu, İsa Muğannanın dini görüşlərindəki paradokslardan biridir. Belə ki, dolayısı olsa belə İsa Muğanna İblisi Tanrı ilə eyniləşdirir. Məsələn, "çəkist", İblisin qulluqçusu olan Bünyad Cəhənnəmdə verilən əzab nəticəsində saflaşır. Deməli, İblisin əsas sakral rolu insanları kamilləşdirməkdir? Bu sualın cavabı İsa Muğannanın İblisi bir sıra dini görüşlərə xas sirlə Allah obrazı ilə eyniləşdirməsi barədə fərziyyənin irəli sürməsinə şərait yaradır. Bu fonda İ. Muğanna varadıcılığında Yaradıcı Allaha (Bağ Ata obrazı) qarşı səslənmiş ittihamlar xüsusi mənə daşımağa başlayır: "İndi biləcəksən, ən böyük günahkar insanın taleyini yazan – "Yazan" – "Yazdan" – "EyƏsÜn" – "EyOdƏr" babamızı, ay bədbəxt razvetçik. İkinci günahkar Yazanın yazdığını Bağ atamıza çatdıran BağBağÜn Babamızı. Üçüncü günahkar yazılanların əsasında hökm verən Bağ Atamızı. Dördüncü günahkar hökmləri icra edən EySarımızdı. Bəndədə nə günah var?!"

Sürreal amillərin İsa Muğanna varadıcılığında əksi probleminə toxunduqda, İ. Muğannanın mistik subvektlərlə təmasda olduğuna dərinləndirən inandığını xüsusi vurğulamaq olar: "EySar deyir ki, təzə tsikl başlayacaqsən. Birinci əsərin böyük romandır. Amma nə məzmunu, nə də ideyası haqda heç nə demir... Amma deyir, gözün açılısın, sonra deyəcəm. Stolumun üstündə bir səhifəlik yazı var, hər səhər gedib o yazıya baxıram ki, görüm, gözüm düzəlir, ya vox. Bu səhər baxdım, gördüm ki, oxuya bilirəm az-az". EySar, İsa Muğanna tərəfindən yaradılmış mistik obrazdır ki, müəllif özünün varadıcılığında ona müraciət edir: EySar, İsUsun, İsa peyğəmbərin həqiqi adı – odu – rütbəsidir. "Ey" – Uca deməkdir. "Sar" – hökmdar deməkdir. EySar – uca hökmdar deməkdir. Bu Od – Həqiqət qədim türk dilində – OdƏr dilindədir. EySar İsayə

⁷⁴ BDU-nun dissertantı, elmindenirchivev-199@mail.ru

OdƏr dili öyrətməyə başladı. OdƏr dilində indiyə qədər heç verdə, heç kəsə məlum olmayan məlumatlar verməyə və tamam veni ruhda əsərlər yazmağa kömək etdi. "İdeal" romanı, "Peyğəmbərin möhürü", "Məhşər" və bir sıra başqa əsərlər belə yarandı". Birinci fəslin "İsa Muğannanın "İlan dərəsi" kitabında tarixilik və mistika" yarımbaşlığı İsa Muğannanın son kitabı "İlan dərəsində"n olan "İlan dərəsi və ya peyğəmbərin taleyi" povestinin təhlili ilə diqqəti cəlb edir. Həcmcə qısa olan povestə İ. Muğanna insanın daim axtardığı sualları cavablandırır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan və öz əsərləri ilə nəsr tariximizdə əhəmiyyətli yer tutmuş İsa Muğannanın bu kitabında onun yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərinə aid nümunələr toplanıb.

Müəllif "Kollu koxa" əsərində yazır: "Burada insanlara ayama qosan, hər zaman həqiqəti söyləyən, ətrafını saflaşdıran və qorxudan Kollu Koxanın kaloritli obrazıyla qarşılaşacaq, məşhur "Kollu Koxa" povestini oxuya biləcəksiniz. Bununla yanaşı, kitabda yazıçının yaradıcılığının coxsaxəli olduğunu göstərən "Oa-vım qaya" kimi rəmzləşdirmə modeli, özünü axtardı, tapmadı" zarafatının yer aldığı "Yazıq" essesi kimi bir çox maraqlı nümunələr də dərc olunub [2, s. 79].

"Məhşər" ən yaxşı romanlardan biridir. İsa Hüseynov tarixi romanda çox şeyləri sübut etdi. Orada bəzi səhnələr var ki, bəlkə də tarixdə bunlar olmayıb. Yəni tarixi mənbələr onları təsdiq etmir. Məsələn, Nəsimi ilə Əmir Teymurun görüşməsi yalnız "tarixi fakt"dır. Amma burada rəmzi olaraq iki fərqli qüvvənin görüşü əsərə əlavə rəng qatır. Nəsimi ölüb gedib, amma o böyük ideya qalıb. İ. Hüseynov da əsərdə məhz bunu yarada bilib. Nəsimini zaman və məkan kontekstindən çıxara bilib.

"İsa Hüseynov romanda qeyd edir; "Məhşər" tarixi romanı ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycan SSRİ kimi güclü dövlətin tərkibində olanda qələmə alınmış kitab-manifestdir" [5, s. 133]. Nəsimi obrazı altında Azərbaycan insanının həm orta əsrlərdə, həm də SSRİ kimi bir imperiyanın tərkibində hər zaman can atdığı milli və mənəvi azadlığının simvoluna çevrilən bu əsərdə müxtəlif qatlar var: tarixilik, milli sivilizasiya sirləri və şifrələri, İslam dininin intellektual tərəfi, sufizm, hürufizm təriqəti fəlsəfəsi, milli azadlıq hərəkatı, Təbriz, Şirvan, Ərdəbildəki gizli cəmiyyətlər, yadellilərə qarşı müqavimətdə insanlarımızın səfərbər olunması, Bütöv Azərbaycan, ədəbiyyatımızın ana dilinə üz tutması, ilahi poeziya və s. Belə bir yükün altına yalnız İsa Hüseynov - Muğanna girə bilərdi. Düzdür, sovet senzoru o romanın daha da kamil yaradılmasına, oradakı fikirlərin, xalqın arzularının mətnin alt qatında deyil, birbaşa yürüdülməsinə heç cür icazə verə bilməzdi, odur sənətkar daha estetik-kulturoloji üsullardan bəhrələnməmişdi.

İsa Muğanna yazır: "İsahəq-Musahəq" romanında insanları yazıçı SafAğ elmini ODƏR dilində başa düşməyə dəvət edir. Onun düşüncəsinə görə təhrif olunmuş adların təkrar əmələ gəlməsi millətin qurtuluş simvoludur. Təhrif olunmuş tarix bizim gələcəyimizin təhrif olunmasına dəlalət edir. Ona elə gəlir ki, keçmişin təhrifləri gələcəyin təhrifidir. Fal kitabında da qeyd olunduğu kimi, keçmiş gələcək zamanı proqramlaşdırır. Oxucular bu əsərlə Azərbaycanın aşiq ədəbiyyatına fərqli mövqedən baxmağa dəvət edilir" [5, s. 125].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsa Muğanna: Cəhənnəm. Bakı: Elm, 2009, 346 s.
2. İsa Muğanna: Kollu koxa. Bakı: Elm, 1969, 160 s.
3. İsa Muğanna: İdeal. Bakı: Elm, 2005, 535 s.
4. İsa Muğanna: İsahəq Musahəq. Bakı : Elm, 2009, 477 s.
5. İsa Muğanna: Məhşər. Bakı: Elm, 2013, 327 s.

Açar sözlər: roman, pyes, yaradıcılıq, sənətkarlıq, dil

Keywords: novel, play, creativity, craft, language

Ключевые слова: роман, пьеса, творчество, ремесло, язык

Xülasə

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna) Azərbaycan ədəbiyyatında əvəzsiz yeri var. Yazıçının yaradıcılığını izləyənlər, tədqiq edənlər onu əsərləri haqqında yazılarında İsa Hüseynovun böyük bir ədəbi nəslə tərbiyə etdiyini, oxucu zövqünü formalaşdırdığını xüsusi qeyd edirlər. "Çətin və mürəkkəb mərhələdə İsa Hüseynov canlı həyat nəfəsi üstündə köklənmiş maraqlı, cəlbədiçi əsərləri ilə gerçəkliklərin təsviri və sadə insanların adi həyatı ilə ifadə olunan ciddi, mühüm mətləblərin böyük ədəbiyyatını yarada bilməmişdir" deyərək akademik İsa Həbibbəyli yazıçının yaradıcılığını incəliklə xarakterizə edir. O, yazıçının həyatın və insan mənəviyyatının dərinliklərinə qədərki axtarışlarında son dərəcə səmimi, təbii, inandırıcı, real və eyni zamanda, obrazlı görüldüyünü bildirərək "Azərbaycan altmışıncılarının möhtəşəm bir proloqu" adlandırır. İslam dininin intellektual tərəfi, sufizm, hürufizm təriqəti fəlsəfəsi, milli azadlıq hərəkatı, Təbriz, Şirvan, Ərdəbildəki gizli cəmiyyətlər, yadellilərə qarşı müqavimətdə insanlarımızın səfərbər olunması, Bütöv Azərbaycan, ədəbiyyatımızın ana dilinə üz tutması, ilahi poeziya və s. Belə bir yükün altına yalnız İsa Hüseynov - Muğanna girə bilərdi. Düzdür, sovet senzoru o romanın daha da kamil yaradılmasına, oradakı fikirlərin, xalqın arzularının mətnin alt qatında deyil, birbaşa yürüdülməsinə heç cür icazə verə bilməzdi, odur sənətkar daha estetik-kulturoloji üsullardan bəhrələnməmişdi.

Analysis of Isa Mughanna's novels and plays

Summary

People's writer of Azerbaijan Isa Mughanna has an invaluable place in Azerbaijani literature. Those who follow and study the writer's creativity, in their writings about his works, specially note that Isa Huseynov educated a great literary generation and shaped the taste of readers. "During a difficult and complicated stage, Isa Huseynov was able to create a great literature of serious, important issues expressed by the description of realities and the ordinary life of ordinary people with his interesting and attractive works based on the breath of living life," says academician Isa Habibbayli, delicately characterizing

the writer's creativity, and calling it "a magnificent prologue of the sixties of Azerbaijan" stating that it looks extremely sincere, natural, believable, real and at the same time figurative in its searches to the depths of human spirituality. The intellectual side of Islam, Sufism, the philosophy of the Hurufism sect, the national liberation movement, secret societies in Tabriz, Shirvan, Ardabil, the mobilization of our people in the resistance against foreigners, Whole Azerbaijan, the return of our literature to the mother tongue, divine poetry, etc. Only Isa Huseynov - Mughanna could get under such a burden. It is true that the Soviet censor could not allow the creation of that novel to be even more perfect, that the ideas and desires of the people in it were carried out directly, not in the substratum of the text, so the artist benefited from more aesthetic and cultural methods.

Анализ романов и пьес Исы Муганны

Резюме

Народный писатель Азербайджана Иса Гусейнов (Муганна) занимает неопенимое место в азербайджанской литературе. Те, кто следит и изучает творчество писателя, в своих трудах о его произведениях особо отмечают, что Иса Гусейнов воспитал великое литературное поколение и сформировал вкус читателей. «На сложном и сложном этапе Иса Гусейнов смог создать большую литературу серьезных, важных вопросов, выраженных описанием реалий и обычной жизни простых людей своими интересными и привлекательными произведениями, основанными на дыхании живой жизни», — говорит академик Иса Габиббейли, деликатно характеризуя творчество писателя и называя его «великолепным прологом шестидесятих годов Азербайджана», констатируя, что оно выглядит предельно искренним, естественным, правдоподобным, настоящим и в то же время образным в своих исканиях в глубины человеческого духовность. Интеллектуальная сторона ислама, суфизм, философия секты хуруфизма, национально-освободительное движение, тайные общества в Тебризе, Ширване, Ардебиле, мобилизация нашего народа на сопротивление иноземцам, весь Азербайджан, возвращение нашей литературы в родной язык, божественная поэзия и т. д. Только Иса Гусейнов-Муганна мог выдержать такое бремя. Правда, советская цензура не могла допустить, чтобы создание того романа было еще более совершенным, чтобы мысли и желания людей в нем осуществлялись непосредственно, а не в субстрате текста, поэтому художник извлекал из этого больше пользы. эстетические и культурологические методы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova